

GONDOLATOK A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL EGY ÚJ KÉZIKÖNYV KAPCSÁN I.

Köztudott tény, hogy a magyar helyesírási szakirodalom könyvtáryi mennyiségű. Ha csak a XX. század második felét nézzük, megállapítható, hogy egymást követik a kisebb-nagyobb tanulmányok, tanulmánykötetek, cikkgyűjtemények, valamint a helyesírás-pedagógia kiadványai: az utóbbi 10-15 évben sorra jelentek meg a helyesírási feladatgyűjtemények és gyakorlókönyvek, amelyek minden korosztály számára elérhetőek. Hiányzott azonban egy olyan átfogó, rendszeres helyesírási kézikönyv, amely az alapoktól a teljes rendszert szem előtt tartva ismerteti és magyarázza a szabályokat, ahogy Szathmári István *Helyesírásunk* című, középiskolásoknak készült könyve teszi; amely olyan részletességgel magyaráz és interpretál, ahogy Szemere Gyula *Hogy is írjuk?* című monográfiájának a hangjelölésről szóló fejezetében olvashatjuk a magyarázatokat; és amely számba veszi azokat az újabb helyesírási jelenségeket is, amelyre az érvényben lévő szabályzat nem ad eligazítást, ahogy ezt az 1972-ben megjelent, a szabályzat 10. kiadásához készült *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó* tette. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott az Osiris Kiadó egy nyelvészeti kézikönyvsorozat első kötetével (sorozatszerkesztő: Tolcsvai Nagy Gábor, szerzők: Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila), amely 2004 nyarán jelent meg, s a *Helyesírás* (rövidítve: OH.) címet viseli.

Az Osiris *Helyesírás* mindemellett nemcsak egyszerűen kézikönyv, hanem az ún. tanácsadó részhez csatlakozik egyetlen kötetben egy helyesírási szótár is. (Erről lásd Mártonfi Attila tanulmányát ugyanitt.) Egy ilyenfajta nagyobb szabású helyesírási kézikönyv elkészítését természetesen meg kellett előznie egyfajta státusz- és korpusztervezésnek, azaz alapvető elméleti döntéseknek, hiszen a helyesírás kérdése speciális nyelvi tervezési probléma. Egyrészt tehát meg kellett határozni a helyesírás kézikönyvbeli kifejtésének viszonyát a Magyar Tudományos Akadémia által jóváhagyott helyesírási szabályzathoz, ez nyelvpolitikai döntés; másrészt meg kellett határozni a fő elveket és egyes pontjainak kifejtési, kidolgozási módját, ez a helyesírás állományára vonatkozó döntés.

A helyesírás státusza egyértelmű volt: ma Magyarországon úgynevezett akadémiai szabályozás van, az érvényben lévő 11. kiadással, s ezen bármilyen módosítás minden szempontból káros lenne, és beláthatatlan követke-

ményekkel járna. Köztudott tény ugyanis, hogy a helyesírási szabályzat 1954-es 10. kiadásával megteremtődött a magyar helyesírás rendszerének egy olyan egysége, amely lehetőséget biztosított arra, hogy az akadémiai helyesírás ösztársadalmi elfogadottságot nyerjen, sőt az egész magyar nyelvközösség érvényesnek fogadja el. A szabályzat a mai társadalom számára, még ha egyes részleteiben érik is bírálatok, központi jelentőségű, nem kötelező, ámde presztízstértékű. Bizonyos helyesírási hibák, vétségek stigmatizálttá váltak, a presztízsfunkció miatt alakult ki másodlagos szankcionálás egyrészt az iskolában, másrészt a könyvkiadás terén, a nyomdaiparban, a szabályzat kodifikációi pedig még a bíróságokon is hivatkozási alapul szolgálhatnak annak ellenére, hogy a magyar helyesírás nem törvényi szabályozás. Az ösztársadalmi elfogadottság és a presztízstérték a társadalmi-politikai változások közepette is töretlen maradt. Ebből következően az OH. teljes egészében a magyar helyesírás szabályainak 11. kiadására épül, azon semmilyen vonatkozásban nem változtat, tehát a jelenleg érvényben lévő szabályokat tekinti alapnak, s az ezekből kirajzolódó rendszert mutatja be.

A státusz vonatkozásában inkább az jelentett megválaszolandó kérdést, hogy a háromlépcsős helyesírási rendszerben hol helyezkedjen el a kézikönyv. A mai helyesírás középpontjában a szabályzat 11. kiadása áll mint mindenféle írásbeli tevékenység alapja. Ennek letranszformált változata a Helyesírásunk című szabálykönyv az alsóbb iskolafokok számára (Fábián Pál, Gráf Rezső és Szemere Gyula munkája), a másik oldalt pedig a különféle szaknyelvi helyesírási szabályzatok és szótárak jelentik. Ebben a rendszerben az OH. természetesen a magyar nyelvközösség egészének szóló szabályzatra épül, nem kíván szaknyelvi jelegű lenni, ám az egyes részfejezetekben mindig igyekszik kitérni jellegzetes szakmai vonatkozásokra is. Hogy csak néhány példát említsek: bemutatjuk a földrajzi névi és a kémiai mozgószabályt, az állat- és növénynevek helyesírási gyakorlatát, vagy kitérünk a különféle szakmai nagybetűsítésekre is, a betűszók tárgyalásakor például jó néhány szaknyelvi nagybetűs közszói betűszót is bemutatunk.

Az állapot- vagy korpusztervezés során elsődleges feladat volt a magyar helyesírás legfőbb meghatározó elveinek a számbavétele. Ennek során újraértékeltek a fonematikus elv, a hagyomány és az egyszerűsítés kérdéseit a következőképpen:

- fonematikus jelölés ↔ hagyomány alapelve
- értelemtükröztetés ↔ hagyomány = kivétel
- egyszerűsítés

A fonematikus elv magában foglalja a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmódot, ezek egységét jelenti; tudniillik például a *barátságtól* szóalak

leírásakor az izolált morféákat rögzítjük fonematikusan [barát + ság + tól], s nem vesszük figyelembe a teljes szóalak kiejtésekor bekövetkező hangmódosulásokat [baráccsáktól], ebben az esetben az összeolvadást és a zöngés-ség szerinti részleges hasonulást. A fonematikus elvvel szemben áll a hagyomány meghatározta kivételek sora, az egyedi, például a régies írásmódú családnevek, amelyek egy ma már többnyire nem használatos formát őriznek, ide tartozik a fonematikus mássalhangzó-jelölés részleges feladása, azaz az *ly*, valamint az egy korábbi nyelvéllapotnak megfelelő helyzetet rögzítő íráskép, például az *ósdi* melléknév, amely a szóelemzésnek megfelelően az eredeti toldalékos alakot mutatja, miközben a mai nyelvi tudás már nem érzi benne a toldalékos formát, vagyis a fonematikus elvnek, azon belül a kiejtésnek megfelelően az **ózsdi* írásforma felelne meg. Helyesírásunkban a szavak, szóalakok rögzítését tehát e két elv (a fonematikus és a hagyományelv) közötti választás határozza meg alapvetően.

A hagyomány szerepe helyesírásunkban azonban nem ilyen egyszerű. A hagyománynak létezik egy olyan jelentése is, hogy írásgyakorlati, azaz úzus teremtette kivétel, amely ilyenformán az értelemtükröztetés elvével állítható szembe. Az értelemtükröztetés az egész helyesírást átszövő rendszerszerűséget, a szabályok egymással összefüggő részrendszereit jelenti. Így hagyományos írásmódúnak tekintünk minden olyan kivételességet, amely egy adott szabályrendszerrel eltér, azaz az értelemtükröztetés ellenében íródik. Ennek alapvetően háromféle változata létezik a szabályzatban.

Egyrészt az egyedi kivételek. Ez azt jelenti, hogy egy adott szabály alól létezik több-kevesebb eltérő írásmódú alak, amelyet a szótár feladata rögzíteni, s ezek az alakok nem alkotnak külön rendszert, nem lehet külön kivételességet jelölő szabálypontba foglalni, de még tendenciát sem megállapítani a nagyobb számban előforduló eseteknél. Ilyen például a 28. és 206. szabálypont ellenében íródó jó néhány kivétel: *akadémikus*, *enciklopédikus*, *cárizmus* stb., vagyis a szabály ellenében az *-ikus*, *-ista*, *-izmus* stb. képzős alakok fő belseji hosszú magánhangzója nem rövidül meg. Továbbá kivételes például az *Anjouk* írásmódja, hiszen nem kötőjelezzük a toldalékot a magyarban szokatlan betűkapcsolat ellenére, a *Nietzsche* elválasztása, az *Európa Tanács* intézménynév *Európa-tanács* helyett, a *férfi nemi hormon* vagy a *férfi egyes mérkőzés* írása a mozgószabályos alak helyett, a *klasszika-filológia* kötőjelezése a teljes egybeírás helyett vagy az *akasztófáravaló*, *híradástechnikai* 3 tagú és 7 szótagos formák kötőjel nélküli írásmódja.

Másrészt léteznek tendenciózus kivételek. Ide tartozik például a következő: az intézménynevek esetében egyre erősödő tendenciának tűnik az, hogy nem alkalmazzuk a szótagszámlálási szabályt. Szótári példák: *Pénzügyminisztérium* (amely visszahat a közszoí írásformára is, köznévként használva is kimarad a kötőjel: *pénzügyminisztérium*), s ugyanígy *Belügyminisztérium*

– *belügyminisztérium, Hadügyminisztérium – hadügyminisztérium*. Továbbá: *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem*, valamint az írásgyakorlatban a szakközépiskolák melléknévképzős változatában egyértelműen kötőjel nélküli a *szakközépiskolai* típusnév annak ellenére, hogy a *szakközép-iskolai* a helyes alak közszóként a szótárban. Ugyancsak tendenciózus kivételnek nevezhetjük a *forgószínpad, javítóműhely, bevásárlóközpont, mozgókórház* szavak egybeírását. Úgy tűnik ugyanis, hogy a folyamatos melléknévi igenévi előtagok esetében az $1 + 1$, $1 + 2$, $2 + 1$ tagolódásra épülő szabályozás nem működik akkor, ha az egyik tag olyan összetett szó, amelynek összetételi volta a mai nyelvi tudás számára elhomályosulóban van (*szín + pad, mű + hely, köz + pont, kór + ház*). A tendenciózusnak látszó kivételek okozzák az írásgyakorlat számára a legtöbb problémát a rögzítés során, ugyanis nem generálható szabályszerűségről van szó, a szótár azonban nem tartalmazhat minden egyes formát, így probléma lehet egy szótározatlan alak esetében, hogy vajon a szabályt vagy a tendenciózus kivételt alkalmazzuk-e.

A harmadik ún. kivételtípus a rendszerbe foglalható hagyományos kivételek köre. Ide tartoznak az $1 + 1$, $1 + 2$, $2 + 1$ tagolódásra épülő, szabályba foglalható, ám a rendszer ellenében működő kivételek, például az *ötéves*, amely függőszós szerkezet, azaz a különírás lenne nyelvileg indokolt, ám a szabályozás az egybeírás mellett döntött, s a szabály automatikusan generálható. Ugyancsak ide lehet sorolni a kötőjeles írásmódú egyedi címek toldalékolási szabályát (amelyet a helyesírási szabályzat ugyan nem mond ki), azaz a *-beli* képző kötőjel nélküli csatlakoztatását: *Roland-énekbeli*. Szintén az egyedi címek körében állapítható meg, hogy a többtagú latin formák egységesen nagy kezdőbetűsen írandók minden tagjukon az alapszabály ellenében: *Ratio Educationis*.

A hagyomány tágabb értelmezése mellett az egyszerűsítést is tágabban értelmezi a kézikönyv. Az egyszerűsítő írásmódhoz sorolt jelenségkörökön kívül számos esetben lehet még egyszerűsítő eljárásokról beszélni. Az egyszerűsítés mindig a jelöltebb alak jelöletlennel való racionális felcserélését jelenti. Ilyen módon egyszerűsítésnek tekinthető a más vonatkozásban a hagyományos írásmódhoz sorolt jelenségek egy része is. Ide tartozik többek között írásban a zárt *ë* jelöletlenül hagyása, intervokalikus és szóvégi helyzetben a *dz* és a *dzs* nyúlásának figyelmen kívül hagyása, az *angyal, hangya, gyöngy, ponty* stb. szavak *nygy* és *nyty* helyett *ngy* és *nty* betűkapcsolatokkal történő rögzítése. Ugyancsak egyszerűsítés történik akkor, amikor az *i*-re végződő földrajzi nevek *-i* képzős alakjában egyetlen *i* jelenik meg: *zamárdi, tamási, helsinki*. Egyszerűsített írásformát mutatnak az utcanévek, hiszen a tulajdonnévi rész és a földrajzi köznévi mindig különírt formában kapcsolódik egymáshoz a köztük lévő, nemegyszer bonyolult grammatikai viszonytól

függetlenül. A harmadik mozgószabály is egyszerűsítésen alapul, azaz a két, közös utótaggal rendelkező szóösszetétel előtagjainak az összekapcsolásakor a közös utótag elől elmarad a kötőjel: *kutya-macska barátság, föld-levegő rakéta, réz-arany ötvözet*. Az egyszerűsítésnek egyik formája lehet az írásjel elhagyása is, például a címek végéről hiányzó pont vagy a ponttal lezárt rövidítéssel záródó kijelentő mondat végén az egyetlen pont használata a kettő helyett.

Az OH. az elvek, a rendszerszerűség és a hagyomány bemutatását, a hozzájuk kapcsolódó szabályok magyarázatát nem egyszerűen néhány példával illusztrálja. Ahol lehetséges – a szótári korpusz alapján – igyekeztünk egy-egy jelenséget a lehető legbővebb példatárral alátámasztani, így a kötetben nagyon sok táblázatba rendezett lista áll a felhasználó rendelkezésére. Ezek a listák tartalmazzák a szabályos és kivételes írásmódú alakokat egyaránt. Fontosnak tartottuk a munka során, hogy a lehető legteljesebb mértékben számba vegyük a jelenségeket. Néhány példa a teljesség igénye nélkül: megtalálható az *ly*-os szavak teljes listája az *ly* szóalakban való elhelyezkedése szerint csoportosítva; a hosszú *í, ú, ű* töhangzót tartalmazó igék listája, amelyek bizonyos képzők előtt megrövidítik a hosszú magánhangzót (pl. *túr – turkál, bújik – bujdos*); a *tő* belseji időtartamot váltakoztató főnevek listája; az *-ll* képzős igék; az igei alaptagú állandósult szó szerkezetek, valamint az ezekből képzett főnevek sora (pl. *bérbe ad – bérbeadás, házhoz szállít – házhoz szállítás*); az *i*-re végződő földrajzi nevek, amelyeknél az *-i* képző hozzájárulásakor egyszerűsítés történik; az államnevek listája; a budapesti helység résznevek listája; a rövidítések és mozaikszavak listája; stb.

Az alábbiakban bemutatunk egy olyan táblázatot, amely kivétellistát tartalmaz, valamint egy szabályszerűséget tartalmazó összegzést.

Kivétellista: az *-ista, -izmus* képzők előtt a hosszú *tő* belseji magánhangzót megőrző főnevek

akadémia – akadémikus, akadémista, akadémizmus
atléta – atlétika, de: atletizmus
biokémia – biokémikus
cár – cárizmus
elégia – elégikus
enciklopédia – enciklopédikus
esztéta – esztétika, esztétikum, esztétikus, esztétizál
evangélium – evangélista, evangélikus

higiénia – higiénikus
hisztéria – hisztérika, hisztérikus
kollégium – kollégista
krónika – krónikus (de: diakrónia – diakronikus)
mizantróp – mizantrópia
pánszláv – pánszlávizmus
poéta – poétika
szóló – szólista, szólisztikus
utópia – utópikus, utópista, utópisztikus

Rendszerszerűséget bemutató lista: a szabályos alakváltozatok

<i>ágazik – ágadzik</i>	<i>kapálózik – kapálódzik</i>
<i>ágazik-bogazik – ágadzik-</i> <i>bogadzik</i>	<i>kergetőzik – kergetődzik</i>
<i>akarózik – akaródzik</i>	<i>lopózik – lopódzik</i>
<i>bimbózik – bimbódzik</i>	<i>mentegetőzik – mentegetődzik</i>
<i>borjazik – borjadzik</i>	<i>nedvezik – nedvedzik</i>
<i>borsózik – borsódzik</i>	<i>nyálazik – nyáladzik</i>
<i>burkolózik – burkolódzik</i>	<i>öklelődik – öklelődzik</i>
<i>csókolózik – csókolódzik</i>	<i>példálózik – példálódzik</i>
<i>dobálózik – dobálódzik</i>	<i>puhatolózik – puhatolódzik</i>
<i>dörgölőzik – dörgölődzik</i>	<i>rángatózik – rángatódzik</i>
<i>faggatózik – faggatódzik</i>	<i>ringatózik – ringatódzik</i>
<i>fenyegetőzik – fenyegetődzik</i>	<i>rugdalózik – rugdalódzik</i>
<i>fogózik – fogódzik</i>	<i>sugdolózik – sugdolódzik</i>
<i>gennyezik – gennyedzik</i>	<i>takarózik – takaródzik</i>
<i>gubózik – gubódzik</i>	<i>tapogatózik – tapogatódzik</i>
<i>gyökerezik – gyökeredzik</i>	<i>tekergődik – tekergődzik</i>
<i>gyűrűzik – gyűrűdzik</i>	<i>tekerőzik – tekerődzik</i>
<i>hallgatózik – hallgatódzik</i>	<i>titkolózik – titkolódzik</i>
<i>harapózik – harapódzik</i>	<i>vagdalózik – vagdalódzik</i>
<i>hempergőzik – hempergődzik</i>	<i>vakarózik – vakaródzik</i>
<i>himbálózik – himbálódzik</i>	<i>villózik – villódzik</i>

Végezetül szólnunk kell néhány olyan jelenségről, amely újszerű a kézikönyvben. Ezekről a helyesírási szabályzat nem szól, elsősorban azért, mert vagy perifériális kérdések, amelyek megoldása nem szabályzati feladat, vagy mert újfajta nyelvi jelenségek írásgyakorlatáról van szó, amelyekkel a '84-es szabályozás értelemszerűen még nem tudott foglalkozni. Fontos hangsúlyozni, hogy minden újfajta jelenséget a meglévő szabályozás szellemében igyekeztünk leírni, az írásgyakorlatot természetesen szem előtt tartva, s a kézikönyv hangsúlyozza azt, hogy ezek nem kodifikált szabályok, hanem pusztán javaslatok. Az alábbiakban táblázatosan mutatunk be néhány ide tartozó kérdéskört.

A szabályzatban nem szereplő néhány jelenség

- **A betűrendbe sorolás:** a kis és nagy kezdőbetűk kérdése, a számjeggyel kezdődő betűrendi tételek, az idegen mellékjelek sorrendjének kérdése, a névelőzések.

- **Az egybe- és a különírás:** a két kötőjellel írandó összetételek (*A-vitamin-túladagolás, szén-monoxid-mérgezés, Oscar-díj-átadás; festett-tapéta-bolt*), a tulajdonnevet tartalmazó különírt összetételek (*Bánk bán ábrázolás, Gundel művészeti díj; maine coon tenyésztés*).
- **A tulajdonnevek:** tárgynevek, épületnevek (*Origó ház, Dorozsmai ház*), az égitestnevek (*Dél Keresztje, Bereniké Haja*), az újfajta díjak és kitüntetések elnevezései (*Életfa díj, Ybl építészeti díj*), tévéműsorok címei (*Heti Hetes*), az internetes portálcímek, újabb intézmény-névtípusok (pl. panziók).
- **Írásjelek:** az írásjelek formai jellemzői, a nagykötőjel újabb használati szabályai (*ének-zene–matematika*).
- **Rövidítések és mozaikszók:** a szóösszevonások újabb formái (*CeglédTej*).

Szakirodalom

Laczko Krisztina – Mártonfi Attila 2004: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest. 2004.